УДК.338.351.863.1.(477)

ДУХОВ В.Є.,

канд.екон.наук,
зав.каф. економ.теорії та менеджменту

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Духов В.Є. Формування і розвиток системи економічної безпеки України. *Розглянуто систему економічної безпеки як найважливішу складову частину національної безпеки України. Звертається увага на головні проблеми її розвитку, що пов'язані з удосконаленням нормативно-правової бази, використанням для економічного захисту потенціалу регіонів і приватних служб безпеки, впорядкування їх діяльності.*

Потреба безпеки є найважливішим елементом організації життєдіяльності як окремої людини, так і суспільства в цілому. Якщо особа самостійно вирішує проблему власної безпеки при умовах певного суспільства, то безпека суспільства є наслідком його самоорганізації. Провідна роль в становленні і розвитку економічної безпеки суспільства, безумовно, належить державі. З цієї точки зору, повномасштабне становлення системи національної безпеки, і, в тому числі, безпеки економічної, в Україні розпочалось із одержанням незалежності. До початку 90-х рр. XX століття Україна з часів падіння Києва під татаро-монгольською навалою практично не мала власної державності в повному обсязі і тому не мала повноцінної системи національної, в тому числі і економічній безпеки.

Під час перебування Української РСР в складі Радянського союзу проблема економічної безпеки не існувала, оскільки згідно з теорією марксизму-ленінізму та ідеологією КПРС радянська економіка вважалась найбільш ефективною, зразком і майбутнім для всього людства. Тому, згідно з панівною ідеологією, проблеми економічної безпеки не існувало взагалі, як на державному рівні, так і на рівні окремих суб'єктів економічних відносин. Первинні господарчі ланки – підприємства, колгоспи, установи та організації не займались проблемами економічної безпеки тому, що не були власниками засобів виробництва (навіть колгоспно-кооперативна власність наближалась до держав-

ної). А проблеми державної безпеки вирішувались союзним урядом на основі союзних законів [див. 1. ст. 10-11; 32; 73.9].

Набуття незалежності та транзитивні процеси попереднього десятиріччя з усією гостротою поставили на порядок денний питання національної та її найважливішої складової – економічної безпеки. Проблема економічної безпеки України сьогодні визначена Конституцією України [див. 2. ст. 17], Законом України «Про основи національної безпеки України» [див. 3. ст. 6–8] та іншими нормативними актами. З повною підставою можна казати, що в Україні сформовані основи системи економічної безпеки. Разом з тим, головна проблема визначається не тільки формальними ознаками системи економічної безпеки, а також її ефективністю в інституціональному і функціональному відношенні.

В функціональному відношенні будь-яка система економічної безпеки має приблизно однакові складові елементи: об'єкт безпеки, засоби захисту, організаційні структури, нормативно-правова база й механізми (моделі, методи) здійснення безпеки. З інституціональної точки зору об'єктом безпеки є економічна система будь-якого рівня господарювання в країні. Тому, кожен об'єкт економічної безпеки країни має власне уособлення – суб'єкта. Фізична особа має об'єктом економічної безпеки домогосподарство, юридична – первинну господарчу ланку (фірму, підприємство, господарчі установи і організації), місцеві органи влади – регіональну економічну систему, яка спирається на комунальну форму власності [див. 3]. Держава, перш за все, є суб'єктом безпеки економічної системи державного сектору, що спирається на державну (республіканську) форму власності, хоча, в той же час, вона очолює організацію економічної безпеки всього суспільства. Врешті, об'єктом економічної безпеки є господарство всієї країни. На жаль, в теоретичних дослідженнях, а також в нашій законодавчій практиці не проводиться чітка межа між державою і суспільством, між державною економічною системою і економічною системою суспільства. Так, наприклад, в достатньо фундаментальній праці В. Мунтіяна загальна проблема дослідження економічної безпеки України підмінена проблемою економічної безпеки держави [див. 5. с. 8-9]. Суб'єктом економічної безпеки суспільства є, в першу чергу, народ, хоча Закон про національну безпеку ставить його на останнє місце [див.3.ст. 4].

Інституціональна система економічної безпеки суспільства, якщо врахувати природну визначеність економіки, починається з домогосподарства, тому що за нормальної суспільної системи економіка функціонує для задоволення потреб людини. Кожна людина, як особис-

тість, має власну господарчу систему – домогосподарство. Через неї реалізується право приватної власності людини на економічні ресурси (фізична особа продає на ринку працю, товарний, грошовий, інтелектуальний капітал, тощо); в домогосподарстві відбувається споживання значної частки економічних благ, вироблених в суспільстві. Вважаючи «свій дім своєю фортецею», людина турбується про економічну безпеку цієї мікроекономічної системи. Кожна родина формує власну систему безпеки домогосподарства: є чітко визначений об'єкт, засоби захисту, організація і режим захисту визначається правом і родинним укладом. Не дивлячись на те, що домогосподарство в Україні ще не має ясно визначеного правового статусу, нормативна база захисту фізичної особи, тобто суб'єкту безпеки домогосподарства, чітко визначена Конституцією України і законами, що гарантують права, свободи і обов'язки людини і громадянина. Варто підкреслити, що закони України не тільки гарантують людині право на захист з боку держави, але й надають право на самозахист [див. 2. ст. 27-30; 6. ст. 36-39].

Іншим інституціональним рівнем економічної системи будь-якої країни є первинна господарча ланка: фірма, підприємство, господарчі установи та організації. Якщо на рівні домогосподарства в суспільстві відбувається процес споживання економічних благ і відтворення людини, то на рівні первинної господарчої ланки – процес виробництва економічних благ. Цей інституціональний рівень формує багатство нації і будь-яка держава, якщо вона дбає про національний добробут, не в останню чергу забезпечує передумови економічної безпеки первинної господарчої ланки.

В підсистемі безпеки первинної господарчої ланки суспільства найбільш слабким ланцюгом є нормативно-правова база організації безпеки. Так, усі законодавчі акти тільки гарантують право підприємця на захист з боку держави [8]. На відміну від фізичної особи, для юридичної особи не визначено право на здійснення самозахисту. Закон України «Про основи національної безпеки» первинну господарчу ланку не визнає як об'єкт, а юридичну особу - як суб'єкт безпеки. Сьогодні практично кожна середня і велика фірма, підприємство, організація мають згідно зі ст. 43 Господарського кодексу України власні організаційні структури безпеки: служби безпеки, служби охорони, служби захисту інформації, тощо. За оцінками фахівців тут зайнято до півмільйона працівників. Оскільки нема закону, що регулює приватну службу безпеки, діяльність цих структур іноді відбувається на рівні разбірок, а не закону. Не випадково, що СБ і МВС України виступають проти встановлення права володіння вогнепальною зброєю для приватних осіб і приватних служб безпеки: дати в руки вогнепальну

зброю такій масі працівників, діяльність яких не впорядкована Законом - значить суттєво послабити суспільну безпеку.

Захист права власності суб'єктів господарювання не відрегульовано на достатньому рівні ані законом про власність, ані іншими законами. Сьогодні в Україні почало розповсюджуватися захоплення об'єктів господарювання законних власників, користуючись як хибами і «дірами» законодавства, так і відомими шахрайськими та бандитськими схемами: розводження акціонерного капіталу, підробка документів на право власності, захоплення фірми невідомими приватними службами безпеки інколи при повної бездіяльності державних силових структур (приклад Інгулецького ГЗК тощо).

Захист комерційної таємниці також не відрегульовано Законом, бо ст. 30 Господарчого кодексу України та ст.ст. 231, 232, 361, 362 Кримінального кодексу України і ст.ст. 505-508 Цивільного кодексу України не розв'язують усіх проблем охорони комерційної таємниці. Захист її також часто-густо ведеться на рівні разбірок. Не випадково, що в місцевих і господарчих судах, як правило, не розглядаються справи про захист комерційної таємниці.

Суттєвою вадою законодавчих актів, що захищають права суб'єктів господарчої діяльності, є суперечність окремих норм законів, що звужує, а підчас зводить нанівець їх захисні функції. Наприклад, припинення підприємницької діяльності повинне відбуватись на основі рішення суду [див. 9. ст. 51], однак, Закон України «Про державну податкову службу в Україні» [див. 10. ст. 11 п.п. 5) і 6)] фактично наділяє органи державної податкової служби правом зупиняти підприємницьку діяльність шляхом вилучення документів або зупинкою фінансових операцій, які за рішенням податкових органів свідчать про порушення податкового законодавства. Але, вина підприємця може бути доведена тільки судовою владою.

Якщо первинна господарча ланка сформувала усі елементи власної системи економічної безпеки, не звертаючи уваги на те, що держава не потурбувалась про її комплексне правове забезпечення, то в формуванні елементів системи економічної безпеки регіонів є чимало незбалансованості. Передусім, Закон України «Про основи національної безпеки» стосовно безпеки регіонів виявляє непослідовність. Ст. 4 цього Закону визначає «місцеві державні адміністрації та місцеві органи самоврядування» як суб'єкт національної безпеки [див. 3. ст. 4], але цей суб'єкт не має власного об'єкта захисту [див. 3. ст. 2]. З формальної точки зору, система економічної безпеки регіону не має чітко визначеної нормативно-правової бази і організаційних структур здійснення економічного захисту регіонів. Закон про місцеве самовряду-

вання і місцеві органи самоврядування не визначає ані те, ані інше. В регіонах України не створюються програми економічної безпеки, хоча б в світлі антиінфляційних заходів, подолання тіньової економіки, боротьби з економікою кримінальною, надання офіційного статусу неформальної економіки тощо. Така ситуація може бути пояснена тим, що статус і менталітет унітарної держави заступає у законодавчої і виконавчої влади дійсні проблеми безпеки регіонів. Сьогодні будь-який пересічний українець вкаже на регіони країни з підвищеним рівнем економічної злочинності, на регіони-донори і регіони-реципієнти в фінансовому відношенні, на проблеми незбалансованості відносин регіонів і центру.

Щодо системи економічної безпеки держави, то, з формальної точки зору, вона скомплектована найбільш повно, але з суттєвими «перекосами». Передусім, поняття об'єкт захисту – державний сектор економіки, підмінене економікою суспільства, тоді як держава взяла на себе всі гарантії права на безпеку економічної діяльності всіх секторів економіки: державного, комунального, приватного і домогосподарства.

На державному рівні чітко визначені організаційні структури національної та економічної безпеки. Це, перш за все, інститут Президента України та при ньому Рада національної безпеки і оборони, Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю; Кабінет Міністрів з цілою низкою силових та економічних структур (Прокуратура України, СБ України, МВС України, Міністерство з надзвичайних ситуацій, Держкордон, митні органи, податкова міліція, Національний Банк України, Департамент фінансового моніторингу Мінфіну України) і галузі судової влади (місцеві та господарчі, апеляційні і вищі суди). Державне законодавство, хоча і з недоліками, але детально визначає їх функції, права та обов'язки.

Коли йдеться про систему економічної безпеки суспільства, вона в своїй структурі має всі визначені елементи, якщо їх має хоча б один з суб'єктів. Тому, головною проблемою формування системи економічної безпеки суспільства становиться збалансованість структур окремих її підсистем. Якщо порівнювати склад елементів кожної підсистеми захисту об'єктів економічної безпеки України в сучасних умовах, не можна не відзначити, що найбільший ступінь незбалансованості притаманний безпеці регіонів і первинних господарчих ланок – фірм, підприємств, установ і організацій.

Є дві причини такої ситуації: перша – держава в цілому виступає організатором національної і економічної системи безпеки суспільства, а на початку транзитивного періоду України (переходу від соціалістичної до капіталістичної системи, якщо реальні речі називати своїми

іменами) організуюча роль держави значно зростає і це зрозуміло. Друга причина – це менталітет наших законодавців, які вважали і досі вважають, що за все несе відповідальність держава. Але, як говориться, «богові – богове, кесареві – кесареве» і кожен суб'єкт суспільства повинен нести свій власний тягар в забезпеченні національної та економічної безпеки. Українське суспільство дуже втрачає від того, що економічний потенціал регіонів, фірм, підприємств, установ і організацій бере недостатню участь в забезпеченні економічної безпеки, або цей потенціал використовується нераціонально.

Внаслідок вказаних вище перекосів організації економічної безпеки суспільства, економічна свобода в Україні на дуже низькому рівні. Згідно з дослідженнями американського інституту «САТО» сумісно з канадським Інститутом Фрейзера та 50 експертними центрами в усьому світі Україна зайняла 117 місце з 123-х за рівнем економічної свободи. Не може бути у суб'єкта господарчої діяльності свободи, якщо він не має права на самозахист.

Щодо оцінки ефективності функціонування системи економічної безпеки Українського суспільства, то вона визначається стабільністю та ефективністю її розвитку. Розглянемо деякі показники, що характеризують стан економічної безпеки окремих суб'єктів суспільства.

Якщо людина, згідно з Конституцією України, є найвищою соціальною цінністю (ст. 3) і має право на достатній рівень життя (ст. 48), то як, з точки зору економічної безпеки, змінилось її становище в транзитивному періоді? При радянській владі економіка УРСР, як і СРСР, служила не благу людини, а задачі перемоги комунізму в світовому масштабі. Тому, в 1989 р. тільки 32 відсотки ВВП складали товари особистого споживання та особисті послуги [11], в той час, коли в капіталістичних країнах цей показник більш ніж в два рази був вищим. Ситуація не змінилась: сьогодні українська людина також не може реалізувати природне і конституційне право на нормальний, безпечний рівень та якість життя, оскільки в 1996 р. в складі ВВП вироблялось 37 відсотків товарів і послуг особистого споживання, у 2002 р. – 38 [12]. У 2002 р. в Україні одне домогосподарство витрачало за місяць в середньому 658 грн. на задоволення потреб 2,7 чол., але витрати 86% родин не перевищували 360 грн., тобто 133грн. на людину, або менше $1 щоденно [13]. Це за стандартами ООН означає жебрацький рівень життя. Про це говорить і питома вага нееластичних витрат домогосподарств (на харчування та житлові послуги). Вона стало утримується на відмітці 0,72, коли в розвинутих країнах складає 0,3-0,4. Згідно з законом Енгеля рівень добробуту родини має обернено пропорційну залежність від рівня нееластичних витрат в її бюджеті.

Якщо врахувати падіння виробництва ВВП за цей час на 50% і шалене зростання диференціації доходів, то рівень та якість життя приблизно 9/10 населення суттєво погіршились, яку віддзеркалює негативна демографічна ситуація: чисельність населення скоротилась на 4 млн. чоловік, середня очікувана тривалість життя при народженні – з 69,3 до 67,9 років [13], а в цілому йде інтенсивне руйнування генофонду українського народу. До речі, якщо в Постанові ВР України від 16.01.1997 р. «Концепція (основи державної політики) національної безпеки України» [14] серед пріоритетних національних інтересів йшлось про зміцнення генофонду українського народу, то Закон України «Про основи національної безпеки України» цю проблему знімає, хоча, як бачимо, об'єктивних підстав для цього нема.

З точки зору регіональної безпеки в Україні сьогодні існує небезпека розвитку суперечок у зв'язку з забезпеченням самодостатності одних регіонів за рахунок перерозподілу фінансових потоків з інших регіонів, а також незбалансованості розподілу влади, економічних ресурсів і доходів між центром і регіонами.

Велика кількість первинних ланок господарчої діяльності постійно перебуває у стані небезпеки, тому що вони є збитковими. Збитковий стан свідчить про те, що фірмі, підприємству, загрожує банкрутство, санація. Практично усі суб'єкти господарювання зловживають тіньовою економічною діяльністю, що також несе в собі небезпеку. Про це свідчить велика і постійно зростаюча питома вага збиткових підприємств: 9,5% - у 1992 р., 22,2% - у 1995 р., 37,7% - у 2000 р. і 38,8% у 2003 році [12]. Постійна і значна кількість збиткових фірм при порівняно малій кількості банкрутств можлива тільки за умови задоволення фірмою власних потреб тіньовими доходами. Якщо в менталітеті менеджера правилом «доброго тону» є тіньова діяльність, то говорити про економічну безпеку фірми, підприємства не доводиться.

Щодо економічної безпеки держави, то за деякими макроекономічними напрямками тут є позитивні зрушення. З 2000 р. має місце економічне зростання, але під цим явищем немає міцної економічної основи. Рівень інвестицій в економіку у другій половині 90-х рр. був за пороговим значенням небезпеки зростання (13-14% від ВВП, що не забезпечує навіть простого відтворення) і тільки у 2001–2002 рр. він став перевищувати 15% і вийшов на допороговий показник небезпеки зростання [12]. Рівень та якість життя населення залишаються незадовільними, інфляція грошової одиниці наближається до порогового рівня (більше 7%), коли треба вживати антиінфляційні заходи, політика зайнятості не розв'язала проблему безробіття (близько 5 млн. українців зайняті в тіньовій економіці, або шукають роботу за кордо-

ном). Таким чином, економічна безпека держави не має під собою відповідного економічного фундаменту.

Отже, стан економічної безпеки українського суспільства залишається на недостатньому рівні. Головними вадами та проблемами її подальшого розвитку є:

- незбалансованість прав і обов'язків суб'єктів та об'єктів з забезпечення економічної безпеки різних інституціональних рівнів суспільства. Для вирішення проблеми економічної безпеки українського суспільства не використовується величезний потенціал регіонів та юридичних осіб;
- потребує законодавчого вирішення ціла низка проблем здійснення економічної безпеки: визначити сутність і предмет економічної безпеки суб'єктів господарювання різних рівнів, головним чином, регіону та фірми і підприємства; організації охоронної служби, регіональної безпеки, приватних служб безпеки; захисту комерційної таємниці; взаємодії державних структур, що здійснюють економічну безпеку між собою і з приватними структурами; організації боротьби з економічною злочинністю тощо;
- не вирішена проблема підготовки фахівців з економічної безпеки.

Зміцнення економічної безпеки України є важливою передумовою не тільки внутрішньої стабілізації і розвитку, але й зміцнення позицій на світової арені. Практика міжнародних відносин дуже наглядно демонструє, що незалежно від декларованих норм про рівні права, в сучасній світовій спільноті здійснюються подвійні стандарти стосунків: з повагою до сильних і «кулачним правом» до слабких. За прикладами в новітній історії задалеко ходити не треба і навіть на власному досвіді ми це відчували протягом декількох останніх років.

Література:

1. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. – Конституция общенародного государства. - М.: Политиздат, 1978. – 247 с.

2. Конституція України. – К., 1996. – 115 с.

3. Закон України «Про основи національної безпеки України» № 964-IV від 19.06.2003 р. // ВВР України. - 2003. - № 39.

4. Закон України «Про власність» // ВВР. - 1991. - № 20.

5. Мунтіян В.І. Економічна безпека України. - К.: КІВЦ, 1999. – 462 с.

6. Кримінальний кодекс України. Ст.ст. 36-39. - Х.: «Одисей», 2001. – 240 с.

7. Цивільний кодекс України. Ст.ст. 2, 48-52, 54-57. – Х.: «Одисей», 2003. – 432 с.

8. Закон України «Про підприємництво» // ВВР України. - 1991. - № 14.

9. Господарський кодекс України. - Х.: «Одисей», 2003. – 248 с.

10. Закон України «Про державну податкову службу в Україні» // Податкове законодавство України. - К.: Парлам. вид-во, 1998. – 184 с.

11. Народное хозяйство Украинской ССР в 1989 г. – К.: «Техника», 1990. – 468 с.

12. Основні макроекономічні показники. E-mail: webmaster@bank.Gov.ua.

13. E-mail: @ukrstat.Gov.ua.

14. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // Постанови ВР України. - № 97-ВР. 16.01.1997.